

В'ЯЧЕСЛАВ ЗАЇКИН ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІОГРАФІЇ

Д. В. Хоменко

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

khomenko.denys2320@vu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3369-9239>

Ключові слова: В'ячеслав Заїкин, історіографія, наукова біографія, наукові школи, міжвоєнний період, методологічна рецепція.

У статті здійснено комплексний аналіз наукової спадщини В'ячеслава Заїкина в галузі історіографії в контексті інтелектуальних зрушень української науки 1920–1930-х рр. Висвітлено його критичні огляди мемуаристики революційної доби, типологізацію наукових шкіл (нове народництво, християнсько-консервативна/державницька, націоналістично-державницька) та методологічні інновації у поєднанні джерелознавчої критики з ідейною верифікацією. Окрему увагу приділено полемікам із радянською марксистською критикою та дискусії про етногенез українців (опонування концепції М. Кордуби), у межах якої Заїкин обґрунтував власне бачення ранньої й автономної траєкторії формування української етнічної спільноти. Показано вплив наукового доробку В. Заїкина на подолання імперських наративів та інтеграцію української історичної науки в європейський дискурс.

VYACHESLAV ZAYIKYN AS A RESEARCHER OF HISTORIOGRAPHY

D. Khomenko

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

Key words: Vyacheslav Zayikyn, historiography, scientific biography, scientific schools, interwar period, methodological reception.

The article provides a comprehensive analysis of Vyacheslav Zayikyn's historiographical contributions as a representative phenomenon of Ukrainian intellectual history during the interwar period. Against the backdrop of methodological explorations of the 1920s–1930s, it demonstrates how his works combine source criticism with ideological verification, aiming to overcome the imperial narrative of «unity» and integrate Ukrainian science into European discourse. The article examines Zayikyn's early reviews of revolutionary-era memoirs, their evaluations, and his characterizations. It highlights that the scientist identified a crisis in historical studies, a generational shift and changes in the criteria for evaluation of the past (a state-ethical imperative), while proposing the first typology of ideological movements: renewed populism, Christian-conservative/state and nationalist-state schools. The article separately addresses his polemic with Soviet Marxist criticism: in collaboration with O. Zayikyna, the author refuted the label of «national-fascism,» showcasing the ideological diversity of йmigry historical-legal thought. Zayikyn's contribution to the debate on Ukrainian ethnogenesis (polemic with M. Korduba) is analyzed: based on archaeological, anthropological, and linguistic data, he advocated for an early and autonomous trajectory of Ukrainian ethnic formation, rejecting the concept of a «all-Russian nation», distinguishing between southern (proto-Ukrainian) and northern East Slavic regions. The significance of his theoretical reflections and bibliographic work in the early 1930s, which supported scientific communication, is also demonstrated. The article concludes by emphasizing V. Zayikyn's role as a modernizer of Ukrainian historiography, who combined strictness source criticism with conceptual thinking, promoted state approaches and opened prospects for comparative studies in intellectual history.

Постановка проблеми. Українська історіографія першої половини ХХ ст. характеризується інтенсивним пошуком нових методологічних орієнтирів, які поєд-

нували національне самоствердження з необхідністю інтеграції у ширший європейський науковий дискурс. У цей період відбувалося не лише формування нових

напрямів історичної науки, але й гострі ідеологічні полеміки, що визначали рамки академічної свободи та можливості наукового самовираження. На цьому тлі, науковий доробок В'ячеслава Заїкіна посідає особливе місце. Його праці не лише відображали основні тенденції розвитку української емігрантської історичної думки, але й демонстрували критичне ставлення до спрощених ідеологізованих схем, які на той час панували у науковому середовищі.

Актуальність дослідження історіографічної спадщини В. Заїкіна зумовлена кількома факторами. По-перше, його інтелектуальна діяльність репрезентує спробу концептуалізувати українську історію в умовах політичних викликів і культурної поляризації між радянською та еміграційною наукою. По-друге, його підхід до критики джерел, класифікації історіографічних шкіл і розробки проблеми етногенезу українців дозволяє простежити трансформацію методологічних засад української історичної науки 1920-х–1930-х рр.

Метою дослідження є комплексний аналіз історіографічного доробку В'ячеслава Заїкіна, з особливою увагою до його методологічних підходів, ідейних орієнтирів та їхнього впливу на розвиток української історичної науки першої половини ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зростаючий інтерес сучасних дослідників до інтелектуального доробку В. Заїкіна. Окремі аспекти історіографічного доробку історика, висвітлено в короткій розвідці Л. Соколової¹. Постаті Заїкіна як науковця та інтелектуала присвячено кілька розвідок А. Портнова². До рецепції творчої спадщини науковця, в контексті розгляду історіографічної ситуації ХХ ст., звертались також В. Масненко³ та В. Тельвак⁴. Однак системне вивчення його спадщини ще перебуває на етапі становлення, переважають розвідки, присвячені окремим аспектам його діяльності, тоді як комплексний аналіз його історіографічної концепції та її впливу на розвиток української науки залишається актуальним завданням.

¹ Соколова Л. Внесок В'ячеслава Заїкіна в історіографію. *Лабіринти реальності* : зб. наук. пр. (за матеріалами V Міжнар. науково-практ. конф.), 30–31 жовт. 2018 р. Монреаль, 2018. С. 103–107.

² Портнов А. В'ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2004. № 10. С. 89–112. Портнов А. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ: Критика, 2011. 237 с.

³ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.

⁴ Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та емігрантської інтелігенції. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2008. № 6–7. С. 237–252.

Виклад основного матеріалу. Однією з перших праць В. Заїкіна на ниві історіографії стала стаття «Украинская литература о революции на Украине» (1925), у якій дослідник проаналізував мемуари та історичні нариси безпосередніх учасників і свідків революційних подій 1917–1921 рр. Заїкин високо оцінив чотири томну працю П. Христюка як важливий документальний збірник. Оскільки перші два томи христюкового огляду революції, що охоплювали події до гетьманату 1918 р., хоч і не були суто академічним дослідженням, проте містили «багато цінних відомостей, характеристик, споминів тощо» і справедливо можуть вважатися своєрідними «матеріалами до історії української революції»⁵. Водночас історик звернув увагу на тенденційність наступних томів Христюка. Висвітлення гетьманату та особливо Директорії у 3-му і 4-му томах, на думку Заїкіна, було затемнене вузькопартійними упередженнями автора, через що частина цінних спостережень і документів втратила об'єктивність. Аналогічно критично він оцінив працю Володимира Винниченка «Відродження нації», відзначивши її політичну заангажованість. Натомість, позитивно вирізняв огляд Олександра Саліковського, який подав події 1917–1920 рр. більш неупереджено: цей «новий курс» історії революції, за словами Заїкіна, написаний значно об'єктивніше, ніж праці Винниченка чи Христюка, хоча образ гетьманського режиму у Саліковського дещо однобічний⁶. Особливу увагу дослідник присвятив мемуарам учасників визвольної боротьби. Він схвально відгукнувся про двотомні спогади Віктора Андрієвського «З минулого», наголошуючи, що на відміну від політизованих оглядів, Андрієвський і не прагнув дати повний огляд революції, а чесно подав власні переживання – завдяки цьому його літературно блискучі мемуари лише виграли і «дають доволі повну та яскраву картину розвитку подій на Україні в 1917–18 рр. до падіння гетьманату». Хоча й Андрієвський не уникнув певного суб'єктивізму, він значно об'єктивніший за Винниченка, Христюка чи навіть академіка Д. Дорошенка (який теж залишив спомини). Уважно простежив Заїкин і появу нових документальних матеріалів: згадав видання Ю. Тютюнника «Зимовий похід 1919–20 рр.», відзначивши яскраве змалювання селянського повстанського руху та цікавий погляд автора на єврейство під час революції. Зокрема, Заїкин підкреслив, що Тютюнник не погоджувався з поширеним кліше про «євреїв як головних винуватців революції», а навпаки – показав складну й неоднозначну роль єврейського населення в тих подіях. Таким чином, історик продемонстрував

⁵ Заїкин В. Украинская литература о революции на Украине. *На чужой стороне*. 1925. № 9. С. 317.

⁶ Там само. С. 318.

уміння критично оцінювати мемуарну спадщину та різні ідеологічні інтерпретації Української революції, виділяючи їх сильні та слабкі сторони.

Продовжуючи тематику історіографічних оглядів післяреволюційних подій В. Заїкин опублікував ще одну статтю «Украинская историческая литература последних лет» (1924). У ній дослідник здійснив огляд наукового доробку українських істориків за 1919–1923 рр. незалежно від їхньої територіальної приналежності – він свідомо не поділяв істориків кордонами, аналізуючи розвиток історичної думки в цілому. Заїкин констатував, що після революційних потрясінь українська історична наука опинилася у скрутному становищі, вона «перебуває у кризовому ідеологічному стані, а науковці здебільшого займаються систематизацією попередніх досліджень»⁷. Таку ситуацію він пояснював впливом політичних подій на українських землях та боротьбою за державність, що відволікли сили від поступального розвитку науки. Водночас учений зауважив поступову зміну покоління та підходів: згадуючи класиків народницького напрямку (М. Костомарова, В. Антоновича та їхніх учнів і послідовників), Заїкин відзначив, що їхні «клави швидко рідіють». Натомість з'являється нова генерація істориків, які, хоча й досліджують з увагою народне життя, господарство та побут, проте «звертають увагу на інші сторони історичного процесу, по-іншому визначають його суть та застосовують зовсім інші критерії оцінки». Як пояснював Заїкин, ці нові критерії полягали у питанні: 1) наскільки явища минулого пов'язані з державними інтересами України чи зі стремлінням до власної державності, та 2) якою мірою вони відповідають нормам етики, релігії, культури тощо⁸. Таким чином, уже на початку 1920-х рр. дослідник зафіксував зрушення в теоретико-методологічних орієнтирах українського «історичного цеху» – від суто народницького зосередження на «житті народу» до врахування державницьких та морально-культурних критеріїв. Окрім того, Заїкин окреслив основні історіографічні течії того часу: народницьку школу і її спадкоємців та так звану «державницьку школу». До останньої він зарахував В. Липинського та галицьких істориків (С. Томашівського, І. Крип'якевича та ін.), а також відзначив групу науковців у радянській Україні (М. Слабченка, В. Пархоменка), що стояли на «проміжних позиціях» – без крайнощів «липинського консерватизму», наближаючись водночас до народницької традиції. Така панорама, запропонована молодим істориком, стала фактично першою спробою синтезувати й типологізувати тогочасну українську історичну думку.

⁷ Заїкин В. Украинская историческая литература последних лет. *На чужой стороне*. 1925. № 12. С. 237–238.

⁸ Там само. С. 241.

Вже ці висновки В. Заїкина засвідчили, що попри кризу та ізоляцію різних наукових осередків, українська історіографія розвивалася в кількох методологічних напрямках, відображаючи запити доби.

Продовжуючи історіографічні студії, В'ячеслав Заїкин у 1925 р. опублікував ґрунтовну статтю «Перша спроба систематичного огляду української історіографії»⁹ (надрукована в «Записках НТШ»). Тут він проаналізував цілісний розвиток української історичної думки, прагнучи показати її еволюцію та концептуальні зміни. Дослідник поєднав систематизацію української історіографії з її методологічним оновленням, увівши дискусію в русло новітніх європейських теорій і критично переглянувши застарілі схеми та критерії. Він деміфологізував універсалії на кшталт «законів історії» й ідеї поступу (розглядаючи її радше як віру, а не закон), що підвищило аналітичну дисципліну історіографічних узагальнень. На національно-державницькому рівні В. Заїкин ревізував імперський наратив «єдності», наполягаючи на автономному прочитанні київської доби в межах української історії. Таким чином, уже в середині 1920-х рр. Заїкин зарекомендував себе як ініціатор наукової рефлексії над історіографією – явище, що було новаторським для української науки того періоду¹⁰. Варто згадати, що паралельно він звертався й до загальних теоретико-методологічних проблем історії: його праця «Кризис исторического мировоззрения» (1922) свідчила про усвідомлення глибокої духовно-інтелектуальної кризи історичної свідомості після Першої світової війни¹¹, а в есе «Искания смысла и цели в истории» (1929) порушувалися філософські питання змісту та мети історичного процесу¹². Ці праці засвідчували, що Заїкин прагнув осмислити не лише конкретні події минулого чи їхню історіографічну інтерпретацію, але й загальні принципи пізнання минувшини та історії суспільства. Більш практичний характер мала його бібліографічна робота – зокрема, упорядкування «Матеріалів до української бібліографії за 1930–1931», що допомагало фіксувати науковий доробок науковців у еміграції¹³.

⁹ Заїкин В. Перша спроба систематичного викладу української історіографії. *Записки Товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. 1926. Т. 144–145. С. 225–238.

¹⁰ Соколова Л. Внесок В'ячеслава Заїкина в історіографію. Лабіринти реальності : зб. наук. пр. (за матеріалами V Міжнар. науково-практ. конф.), 30–31 жовт. 2018 р. Монреаль, 2018. С. 104.

¹¹ Колоссовский В. [Заїкин В.]. Кризис исторического мировоззрения. *Варшавское эхо*. 1922. 18 жовт. С. 2–3.

¹² Заїкин В. Искание смысла и цели в истории. *Воскресное чтение*. 1929. № 34. С. 543–548. № 35. С. 559–562.

¹³ Заїкина О., Заїкин В. Матеріали до бібліографії української історії 1930–1931. *Записки чину св. Василя Великого*. 1935. Т. VI, Вип. 1–2. С. 327–329.

У своїх історіографічних студіях В. Заїкин намагався окреслити головні тенденції розвитку історичних досліджень, вказуючи на ідейні й тематичні зрушення. Такий підхід помітний і в інших його оглядових працях. Зокрема, в польськомовному огляді російських соціально-економічних студій, історик одразу задекларував принцип відбору матеріалів: не «повнота», а «можливо найвиразніша характеристика сучасного стану досліджень», із пріоритетом праць, що «мають наукову вартість», «рухають нові проблеми», вводять «нові цікаві матеріали» та «найхарактерніші» для тогочасної російської науки зразки¹⁴. Цей установчий жест визначає тональність усього огляду: він не зводився до бібліографічного реєстру, а пропонував типологію напрямів (позитивістського й ідеалістичного, з виокремленням «київської школи» народництва) та картографував предметні поля – від історії власності, міст і ремесел до історії доктрин соціально-економічної думки¹⁵.

Фундаментально важливим є те, що у продовженні цього огляду В. Заїкин робить систематичний «перетин» джерельної бази та детально розклав тематичні секції – від колонізації і проблеми «феодалізму» на Візантійському Сході, у східних слов'ян і суміжних регіонах, до праць про вищі стани, монастирі, духовенство, селянство, неволю, сільське господарство, міста, промисли, торгівлю, комунікації, фінанси та гроші¹⁶.

Показово, що оцінюючи радянський доробок з історії землеволодіння, В. Заїкин прямо вказав на «апріорно-марксистський дух» низки праць, пов'язаний із гіпотетичністю та ігноруванням новіших джерел, – отже, історіографічний аналіз у нього поєднує джерелознавчу критику зі світоглядною верифікацією пояснювальних моделей¹⁷.

Найбільш вагомим внеском Заїкина в історіографію стала його ґрунтовна праця присвячена аналізу ідеологічних напрямків української історичної науки в еміграції, написана у співавторстві з матір'ю Олександрою Заїкиною «Історично-правнична наука української еміграції та головні ідеологічні напрямки в ній». Ця розвідка з'явилася як реакція на різке ідеологічне звинувачення, висунуте істориком Л. Окиншевичем, який працював у підрадянській Україні. Останній, у статті «Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського» (1932) охарактеризував всю українську еміграційну істо-

рично-правничу школу як «націонал-фашистську». Окиншевич твердив, що ця історіографія продовжує «націонал-демократичну» (грушевську) ідеологію, започатковану В. Липинським, а праці емігранських вчених Р. Лашенка, С. Шелухина, В. Заїкина «одверто переходять у національ-фашистські, стають зброєю за політичні фашистські спрямовання української буржуазії»¹⁸. Таким чином, історики-емігранти були тавровані як носії «національного фашизму» в науці, а Заїкин, у додачу, ще й «найреакційнішим представником української буржуазної історіографії»¹⁹. Заїкин болісно сприйняв ці обвинувачення і відповів докладною полемічною працею, утім, на думку А. Портнова, навряд чи Л. Окиншевича треба було переконувати у «не фашистській» природі власних поглядів, але й Заїкин не міг не розуміти підневільних умов постановки текстів свого рецензента²⁰. На самому початку він назвав статтю Окиншевича «характеристичним проявом змушеного радикального перелому в працях історії права підсовітській Україні, що наступив по великім погромі наукових осередків у Совдепії 1930–1931»²¹. Недарма сам Окиншевич пізніше визнав, що його критика 1932 р. була написана під тиском як «сторінка полоненої науки»²². Тож, Заїкин чітко усвідомлював контекст і мотиви нападок, проте головним завданням своєї відповіді поставив науково спростувати ярлик «фашизму» щодо всієї української історичної науки в еміграції. Відзначимо, що Михайло Грушевський репрезентував традицію народницької, демократично-ліберальної історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Його велетенський науковий доробок (насамперед багатотомна «Історія України-Руси») ґрунтувався на ідеї самобутності українського народу, який творить свою історію «знизу», через народні маси, соціальні рухи, боротьбу за національне визволення. Держава, особливо аристократична чи монархічна, в цій концепції відігравала другорядну роль. Хоча Заїкин у своїх працях частково полемізував із таким підхо-

¹⁴ Zankyn W. Badania uczonych rosyjskich z dziejów społecznych i gospodarczych 1917–1933. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 1934. Т. 3. С. 214.

¹⁵ Там само. С. 282–284.

¹⁶ Zankyn W. Badania uczonych rosyjskich z dziejów społecznych i gospodarczych 1917–1933 (Dokończenie). *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 1935. Т. 4. С. 121–122.

¹⁷ Там само. С. 180.

¹⁸ Окиншевич Л. Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського. *Україна. Журнал циклу наук історичних*. 1932. Кн. 1–2. С. 109. Plokhy S. *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto: University of Toronto Press, 2005. Р. 329.

¹⁹ Оглоблин О. Пам'яті акад. Д. І. Багалія. *Україна. Журнал циклу наук історичних*. 1932. Кн. 1–2. С. 169.

²⁰ Портнов А. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ: Критика, 2011. С. 117.

²¹ Заїкина А., Заїкин В. Історично-правнична наука української еміграції та головні ідеологічні напрямки в ній. Львів: Перша Союзна Друкарня, 1937. С. 2.

²² Соколова Л. Внесок В'ячеслава Заїкина в історіографію. *Лабіринти реальності: зб. наук. пр. (за матеріалами V Міжнар. науково-практ. конф.)*, 30–31 жовт. 2018 р. Монреаль, 2018. С. 105.

дом²³, водночас й шанобливо ставився до самого Грушевського²⁴. Він віддав належне епохальності внеску вченого в розробку історичної, літературознавчої та соціологічної проблематики²⁵.

У полемічній розвідці Заїкини проаналізували ідейне розмаїття української еміграційної історичної науки, щоб показати безпідставність звинувачень Окиншевича. Насамперед автори підкреслювали, що українська історико-правнича думка за межами СРСР не ізольована, а є органічною частиною загальноукраїнської історіографії: фактично вона «становить одну цілісність із західноукраїнською». Такий підхід дозволяв об'єднати аналіз інтелектуального життя Наддніпрянської і Галицької України, що розвивалися паралельно. Далі Заїкини виокремили три основні ідеологічні напрямки в українській історичній (та історико-правничій) науці еміграції. Перший напрямок – це народництво, яке, на думку авторів, «в пореволюційній боротьбі значно ослабло й еволюціонувало, але не зникло». Заїкини провели чітку межу між старим дореволюційним народницьким підходом і його новітніми модифікаціями. Він характеризує риси старого українського народництва (представленого свого часу М. Грушевським, П. Христюком, М. Шаповалом) як скептичні щодо державності: це «переконання в нездійнятості українського народу до державного будівництва, в певній схильності його до анархії... звернення всієї уваги... на життя народу й навіть певне легковаження історії державності»²⁶. З цієї народницької «тези» випливало й неприхильне ставлення багатьох народників до самої ідеї держави. Однак «новонародники» міжвоєнної доби, як підкреслює Заїкин, вже суттєво відрізняються від своїх попередників. Новонародницька ідеологія стала «більш етична, більш поміркована, більш державницька» – тобто перейняла значно позитивніше бачення ролі державності, поєднуючи демократичні засади з національними інтересами. До цієї модернізованої народницької течії він зараховує істориків-правників Р. Лашенка, С. Шелухіна, а також О. Мицюка, І. Огієнка та ін. Цікаво, що саме тих діячів, яких Окиншевич обізвав «фашистами» (Лашенка, Шелухіна), Заїкин відносить фактично до демократичного табору нового народництва. Він аргументує,

що, приміром, Р. Лашенко був палким прихильником народоправства і всюди проводив ідею «народного добра» як найвищого критерію – а отже, не мав «ані тіні» фашистського культу держави. Таким чином, перша група – демократи-народники нової генерації – насправді була антиподом фашизму, бо ставила на чільне місце права народу, етику і демократію.

Другим напрямом Заїкин назвав «християнсько-консервативний». Фактично, малася на увазі державницька школа в її консервативно-католицько-православному забарвленні. До цього табору належали, на думку автора, як емігранти (В. Липинський, М. Кочубей, Д. Олесницький, І. Лоський, А. Андрієвський, Б. Лелявський та ін.), так і частина галицьких істориків (С. Томашівський, І. Крип'якевич, І. Кривецький, Т. Коструба, В. Залозецький, М. Кордуба, В. Кучабський та ін.). Цікаво, що В. Заїкин послідовно зараховував себе до прихильників саме цього напрямку²⁷. Він дав ідейну характеристику християнсько-консервативної ідеології, виокремивши «три спільні риси»: 1) критичне ставлення до ліберально-демократичних засад політичного устрою та капіталістичної економіки; 2) визнання провідної ролі держави в соціально-економічному житті; 3) пошук нових основ і методів організації суспільних відносин. Заїкин підкреслив, що такі риси наближають цей напрям до багатьох сучасних йому ідеологій – фашизму, гітлеризму, євразійства, більшовизму – «але всупереч усім цим новітнім ідеологіям, християнсько-консервативна ідеологія висуває значення індивідуальності, етичних норм, релігії і Церкви». Іншими словами, за зовнішньої схожості з авторитарними течіями міжвоєнної доби, український консервативний напрям залишався гуманістичним і релігійним, представникам якого був властивий об'єктивний позитивізм²⁸. Саме це, на думку Заїкина, принципово відрізняло його та однодумців від тоталітарних рухів. Він відзначив також, що між консерваторами і новими народниками є проміжна група істориків, до яких відніс Д. Дорошенка та В. Біднова – поміркованих державників, що не впадали у крайнощі²⁹.

Третій ідейний напрямок – «націоналістично-державницький» (дефініцію «національно-державницька історична школа» В. Заїкин вперше використав у

²³ Заїкин В. До питання про початок державності у Східних Слов'ян. *Наша бесіда*. 1926. № 3. С. 1–2. № 4. С. 10–11.

²⁴ Заїкин В. Сучасна українська історична література. *Українська Нива*. 1926. Ч. 3–4. С. 3.

²⁵ Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та емігрантської інтелігенції. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2008. № 6–7. С. 245.

²⁶ Заїкина А., Заїкин В. Історико-правнича наука української еміграції та головні ідеологічні напрямки в ній. Львів: Перша Союзна Друкарня, 1937. С. 4–5.

²⁷ Зазначимо, що розподіл істориків за напрямками мав й інші інтерпретації. Наприклад, Іван Кривецький відносив Заїкина, разом із В. Липинським, Д. Дорошенком і Д. Оляничем до національно-державницького напрямку історіографії (Кривецький І. Сучасна українська історіографія. *Нова Зоря*. 1928. Ч. 91. С. 6.).

²⁸ Когут С. Європоцентризм у ліберальній критиці Михайла Рудницького. : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2021. С. 46–47.

²⁹ Заїкина А., Заїкин В. Історико-правнича наука української еміграції та головні ідеологічні напрямки в ній. Львів: Перша Союзна Друкарня, 1937. С. 9–10.

відгуку на працю І. Кривецького «Українська історіографія на переломі»³⁰). Сюди він відніс цілу плеяду діячів, які мали виразну національну орієнтацію, проте не робили наголосу на релігійному консерватизмі. Серед них були історики та інтелектуали: О. Шульгин, М. Славінський, А. Яковлів, О. Лотоцький, А. Ейхельман, П. Зайцев, С. Наріжний та інші. Заїкин зазначав, що цей табір займає «середнє становище між християнсько-консервативною ідеологією та народництвом, але виразно відмежовується від обох цих течій». Головним критерієм оцінки історичних явищ для них є, за словами автора, «інтерес держави і нації» як найвища цінність. За твердженням історика С. Плохія, Заїкин першим заговорив про «націонал-етатистську» або просто етатистську (державницьку) школу в українському історичному дискурсі³¹. Через схематичність викладу ця частина огляду найстилішша – Заїкин лише окреслив, що націонал-державники ставлять на перше місце благо нації, уникаючи як надмірного етичного максималізму новонародників, так і клерикалізму консерваторів³². Запроваджуючи поняття «нова національно-державницька школа» та «державницька історична школа», В. Заїкин одночасно апелював до ранньої критики народницької течії, сформульованої М. Драгомановим. Водночас він пом'якшував оцінки Кривецького щодо «негативно-руїницьких і матеріалістичних поглядів» народництва (зокрема у М. Грушевського), наголошуючи, що поряд із деструктивними елементами в його світогляді існували високі позитивні ідеали та творчі прагнення³³.

Наприкінці огляду Заїкин зробив принциповий висновок: всупереч твердженням Окиншевича, серед української еміграції «націонал-фашизм не має зовсім ніякого поширення». Тим самим він публічно відкинув тавро «фашизму», накинене радянською критикою на всю еміграційну науку.

Одним із важливих епізодів інтелектуальної біографії В. Заїкина стала історіографічна дискусія 1930-х рр. про початки української нації, ініційована Мироном Кордубою. 1930 р. Кордуба у програмному есе «Найважливіший момент в історії України» висловив

³⁰ Заїкин В. [рецензія]. *Літературно-науковий вісник*. 1925. Ч. 1 (2). С. 94. Рец. на кн.: Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Том СXXXIV–СXXXV Праці історично – філософської секції під редакцією Івана Крип'якевича. Львів, 1924. Стр. 248.

³¹ Plokhy S. *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto: University of Toronto Press, 2005. P. 329.

³² Заїкина А., Заїкин В. *Історично-правнична наука української еміграції та головні ідеологічні напрямки в ній*. Львів: Перша Союзна Друкарня, 1937. С. 15–16.

³³ Дашкевич Я. *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2007. С. 399.

резонансну тезу, що формування української (як і білоруської) нації було остаточно визначене лише в результаті приєднання частини давньоруських земель до Великого князівства Литовського у XIV ст.³⁴. Іншими словами, науковець датував народження української нації пізнім середньовіччям – часом литовсько-польської доби – заперечуючи тяглість національного розвитку від Русі. М. Кордуба стверджував єдність давньої Русі як східнослов'янської спільноти у політичному, церковному та культурному вимірах, а відокремлення південно-західних земель і їх входження до Литовської держави у другій половині XIV ст. розглядав як імпульс до консолідації руських племен в окрему від великоросів етнічну спільноту та подальшого формування української й білоруської націй. Його позиція спричинила активну дискусію в українському науковому середовищі, зокрема в Українському історико-філологічному товаристві у Празі, де більшість учасників критично оцінила концепцію Кордуби загалом або в окремих її аспектах³⁵.

До дискусії долучилися, окрім самого Кордуби, такі відомі історики, як Кость Чехович, Микола Чубатий, Олександр Шамраївський, Ян Станкевич та інші. Важливу роль у ній відіграв і В'ячеслав Заїкин, який став опонентом Кордуби. 1931 р. в кількох числах львівського журналу «Дзвони» Заїкин опублікував велику статтю «Русь, Україна і Великоросія», присвячену проблемі етногенезу українців. Спираючись на дані археології та етнографії, він спробував довести, що український народ сформувався як окрема етнокультурна спільність значно раніше, ніж це припускав Кордуба. Зокрема, Заїкин стверджував, що вже у VIII–IX століттях на території України існувала «більш-менш суцільна етнокультурна група, котру ми маємо право розглядати, яко один нарід чи одну націю», яку в X ст. імператор Костянтин Багрянородний називав «Русь власна»³⁶. Інакше кажучи, на думку Заїкина, процес виокремлення української народності розпочався ще в дохристиянську добу Київської держави, а Київська Русь була «українською» за своїм основним етнічним субстратом. Він критикував підходи, що зводили українців до пізнього відгалуження від «руського» або «староруського» народу, наполягаючи на автохтонності та давності української нації. Для обґрунтування цих ідей Заїкин залучав роботи археолога О. Спіцина про розселення племен та інші

³⁴ Кордуба М. *Найважливіший момент в історії України*. *Літературно-науковий вісник*. 1930. Ч. 6. С. 539–546.

³⁵ Дискусія над питанням «Откуда есть пошла руская земля и откуда роуская земля стала есть». Прага: Українське Історико-Філологічне Товариство, 1931. 30 с.

³⁶ Заїкин В. *Русь, Україна і Великоросія*. І. Початки українського й великоруського народу. *Дзвони*. 1931. Ч. 1. С. 27.

дослідження, трактуючи їх у національному дусі³⁷. Узагальнюючи антропологічні матеріали, він уважав встановленим, що внаслідок асиміляції слов'янських племен із неслов'янськими сформувалися чотири східнослов'янські типи — український, білоруський і два великоруські (суздальський та рязанський). Водночас така схема спрощувала антропологічні характеристики та анахроністично ототожнювала антропологічні й етнічні ознаки; однак її вартість полягала у спробі з'ясувати природу неслов'янських домішок у кожному зі східнослов'янських етносів³⁸.

Для доказу своїх тез Заїкин наводив різнопланові аргументи. Він посилався на висновки антропологів і етнографів (Д. Анучина, Ф. Вовка та ін.), які встановили, що серед сучасних східнослов'янських народів існують чотири виразно різні фізичні типи — українці, білоруси і дві групи великоросів — що сформувалися шляхом змішування слов'ян з різними неслов'янськими племенами. Археологічні та лінгвістичні дослідження (М. Ростовцева, О. Шахматова та ін.) також підтверджували, що культурні й мовні відмінності Київської та Суздальської Русі сягали глибокої давнини. Окрім того, Заїкин указував на джерела XIII ст., де вперше фіксується зародження окремої великоруської самоназви і навіть зародження окремої великоруської літературної мови. Усі ці факти, на його думку, ігнорувалися або недостатньо враховувалися Кордубою та тими небагатьма істориками, що підтримували його погляд³⁹.

Заїкин запропонував концепцію українського етногенезу як раннього та автономного щодо північно-східнослов'янського світу процесу. Спираючись на археологію, антропологію й історичну лінгвістику, він відкинув гіпотезу «єдиного руського народу» IX–XIII ст. і реконструював існування вже у VIII–XI ст. двох різних східнослов'янських етнокультурних масивів: південного (праукраїнського: волиняни, поляни, деревляни, дреговичі, а також близькі до них сіверяни, тиверці, уличі) та північного (кривичі, ільменські словіни та слов'яни Волго-Окського регіону). Південний масив, за Заїкиним, є автохтонним і «основним і стародавнім» населенням Галичини й Волині, тоді як формування північного відбувалося пізніше через колонізацію вихідців із західнослов'янського ареалу та їх глибоку асиміляцію з численними фінськими й іншими неслов'янськими племенами (меря, мурома, весь тощо), що й зумовило відмінний антропологіч-

ний та культурний профіль майбутніх великоросів і білорусів.

Українці, натомість, постають у концепції Заїкина як нова слов'яномовна, але змішаного походження, етнічна спільнота, що сформувалася на базі галицько-волинських слов'ян у процесі їхнього експансійно-асиміляційного контакту з давніми населеннями південної Русі — насамперед скіфами, сарматами та аланами. Він наголошував на культурній тягlostі: києворуська культура IX–XI ст. розглядалась не як «новотвір», а як пряме продовження скіфо-сарматської традиції; це свідчить, що «старі» населення не зникали, а вбирало прийшли елементи, надаючи їм власної культурно-побутової матриці. У хронологічному вимірі Заїкин локалізував початки цієї спільноти принаймні від кінця IV–VI ст. (анти), констатує її консолідацію до VIII–IX ст. і фіксує її як «Русь властиву» (внутрішню), відмежовану ще в X ст. від «зовнішньої Русі» на півночі; державницькі прояви (зокрема волинська «держжава Валінана», київський центр із титулом «каган», ранні спроби християнізації, розвиток адміністрації та суспільна диференціація) засвідчують, що це була не «сировина», а вже народ із розвиненою політичною організацією задовго до Володимира Великого⁴⁰.

Утім, хоча й концепція українського етногенезу, запропонована В. Заїкиним не відрізнялася оригінальністю, проте враховувала найрізноманітніші джерела з даної проблеми. Що, на думку сучасних дослідників, дозволило довести поліетнічність населення Київської Русі та виділити у ньому праукраїнський етнос з його самобутнім історичним шляхом формування⁴¹.

Зі сторінок «Дзвонів» Заїкин доволі сміливо опонував професорові Мирону Кордубі, часом навіть у різкій формі (наприклад, звинувативши останнього в повторенні історичних тверджень С. Томашівського, хоч і в «значно обережнішій формі»⁴²). Це викликало реакцію Кордуби, який у статті «В обороні історичної правди» дорікнув опоненту за методи полеміки, назвавши їх неетичними і такими, що «не прийнятні в науці, але входять в колізію з етикою та компромітують орган, в котрім він співробітничав»⁴³. Утім, відмітимо, що у згаданій дискусії як Кордуба так і Заїкин, у своїх публікаціях, використовують термін «нація» у розумінні саме «окремої етнічної групи», а не політичної, що було зумовлене слабким опрацюванням категорійного апарату цієї дефініції. Тож, епізод з Кордубою демон-

³⁷ Там само. С. 21–22.

³⁸ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.). Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. С. 266–267.

³⁹ Заїкин В. Русь, Україна і Великоросія. II. Політичні та культурні взаємини південних (пра-українських) і північних сх.-словянських земель у IX–XI ст. *Дзвони*. 1931. Ч. 2. С. 122–126. Ч. 3. С. 206–209.

⁴⁰ Там само. С. 207–209.

⁴¹ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.). Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. С. 269.

⁴² Заїкин В. Русь, Україна і Великоросія. I. Початки українського й великоруського народу. *Дзвони*. 1931. Ч. 1. С. 19.

⁴³ Кордуба М. В обороні історичної правди. *Літературно-науковий вісник*. 1931. Ч. 5. С. 438.

струє незалежність і полемічний хист Заїкіна: він не соромився кидати виклик старшій генерації, відстоюючи власні аргументи щодо українського етногенезу.

Висновки. Аналіз наукового доробку В. Заїкіна засвідчує його значний внесок у становлення української історіографії міжвоєнного періоду. Він поєднав належну увагу до джерельної бази з критичним підходом до усталених схем, що дозволило йому окреслити нові напрями розвитку історичної думки. Його концепції етногенезу українців, критика народницької та імперської традиції, а також типологізація історіографічних течій і широкий методологічний

підхід засвідчують прагнення інтегрувати українську історичну науку в європейський інтелектуальний простір.

Перспективи подальших досліджень полягають у більш ґрунтовному вивченні взаємодії наукової та ідеологічної складових у працях В. Заїкіна, а також у розгляді його внеску в осмислення історичної думки крізь призму сучасних методологій – зокрема інтелектуальної історії та історії ідей. Важливо також здійснити порівняльний аналіз його підходів із європейськими істориками того часу, що дозволить повніше зрозуміти його місце у світовій науковій традиції.

References

- Plochy S. *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto: University of Toronto Press, 2005. 700 p.
- Zayikyn V. *Badania uczonych rosyjskich z dziejow społecznych i gospodarczych 1917–1933. Rocznik Dziejow Społecznych i Gospodarczych*. 1934. T. 3. S. 213–294.
- Zayikyn V. *Badania uczonych rosyjskich z dziejow społecznych i gospodarczych 1917–1933 (Dokonczenie). Rocznik Dziejow Społecznych i Gospodarczych*. 1935. T. 4. S. 121–224.
- Dashkevych Ya. *Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury*. Lviv: Lvivske viddilennia IUAD im. M. S. Hrushevskoho NANU, 2007. 808 s.
- Dyskusiya nad pytanniam «Otkuda yest poshla ruskaya zemlya y otkuda rouskaya zemlya stala yest». Praha: Ukrayinske Istoryko-Filolohichne Tovarystvo, 1931. 30 s.
- Krevetskyi I. *Suchasna ukrainska istoriohrafiiia. Nova Zoria*. 1928. Ch. 91. S. 6.
- Zayikyn V. *Iskaniye smysla i tsely v istorii. Voskresnoe chtenye*. 1929. № 34. S. 543–548. № 35. S. 559–562.
- Zayikyn V. *Ukraynskaya istoricheskaya literatura poslednikh let. Na chuzhoi storone*. 1925. № 12. S. 236–251.
- Zayikyn V. *Ukraynskaya literatura o revoliutsii na Ukraine. Na chuzhoi storone*. 1925. № 9. S. 315–320.
- Zayikyn V. [retsentsiia]. *Literaturno-naukovy visnyk*. 1925. Ch. 1 (2). S. 85–95. Rets. na kn.: Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. Tom CXXXIV – CXXXV. Pratsi istorychno-filosofichnoi sektiisii pid redaktsiieiu Ivana Krypiakevycha. Lviv, 1924. Stor. 248.
- Zayikyn V. *Do pytannia pro pochatok derzhavnosti u Skhidnykh Slovia. Nasha besida*. 1926. № 3. S. 1–2. № 4. S. 10–11.
- Zayikyn V. *Persha sprobha systematychnoho vykladu ukrainskoi istoriografii. Zapysky tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istorychno-filosofichnoi sektiisii*. 1926. T. 144–145. S. 225–238.
- Zayikyn V. *Rus, Ukraina i Velykorosiia. II. Politychni ta kulturni vzaiemyny pıvdennykh (pra-ukrainskykh) i pıvnychnykh skh.-slovianskykh zemel u IX-XI st. Dzvony*. 1931. Ch. 2. S. 122–126. Ch. 3. S. 206–211.
- Zayikyn V. *Rus, Ukraina i Velykorosiia. I. Pochatky ukrainskoho i velykoruskoho narodu. Dzvony*. 1931. Ch. 1. S. 19–29.
- Zayikyn V. *Suchasna ukrainska istorychna literatura. Ukrainska Nyva*. 1926. Ch. 3–4. S. 3.
- Zaikyna A., Zayikyn V. *Istorychno-pravnycha nauka ukrainskoi emihratsii ta holovni ideolohichni napriamyk v nii*. Lviv: Persha Soiuzna Drukarnia, 1937. 19 s.
- Zaikyna O., Zayikyn V. *Materiialy do bibliohrafii ukrainskoi istorii 1930–1931. Zapysky chynu sv. Vasyliia Velykoho*. 1935. T. VI, Vyp. 1–2. S. 327–329.
- Kohut S. *Yevropotsentryzm u liberalnii krytytsi Mykhaila Rudnytskoho. : dys. ... kand. filol. nauk : 10.01.01. Kyiv, 2021. 213 s.*
- Kolossovskiy V. [Zayikyn V.]. *Krizis istoricheskoho mirovozrenia. Varshavskoe ekho*. 1922. 18 zhovt. S. 2–3.
- Korduba M. *V oboroni istorychnoi pravdy. Literaturno-naukovy visnyk*. 1931. Ch. 5. S. 424–438.
- Korduba M. *Naivazhnishiy moment v istorii Ukrainy. Literaturno-naukovy visnyk*. 1930. Ch. 6. S. 539–546.
- Masnenko V. *Istorychna dumka ta natsiotvorennia v Ukraini (kinets XIX – persha tretyna XX st.)*. Kyiv; Cherkasy: Vidlunnia-Plius, 2001. 440 s.
- Ohloblyn O. *Pamiati akad. D I. Bahaliia. Ukraina. Zhurnal tsykladu nauk istorychnykh*. 1932. Kn. 1–2. S. 167–170.
- Okynshevych L. *Natsional-demokratychna kontsepsiia istorii prava Ukrainy v pratsiakh akad. M. Hrushevskoho. Ukraina. Zhurnal tsykladu nauk istorychnykh*. 1932. Kn. 1–2. S. 93–109.
- Portnov A. *Wiacheslav Zaikyn: istoryk iz bahatma oblychchiamy. Zbirnyk Kharkivskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva*. 2004. № 10. S. 89–112.
- Portnov A. *Istorii istorykiv: Oblychchia i obrazy ukrainskoi istoriografii XX stolittia*. Kyiv: Krytyka, 2011. 237 s.
- Sokolova L. *Vnesok Wiacheslava Zaikina v istoriohrafiiu. Labirynty realnosti : zb. nauk. pr. (za materialamy V Mizhnar. naukovoprakt. konf.)*, 30–31 zhovt. 2018 r. Monreal, 2018. S. 103–107.
- Telvak V. *Naukova diialnist Mykhaila Hrushevskoho rianskoi doby ochyma zakhidnoukrainskoi ta emihrantskoi intelihentsii. Drohobytskyi kraieznavchyy zbirnyk*. 2008. № 6–7. S. 237–252.